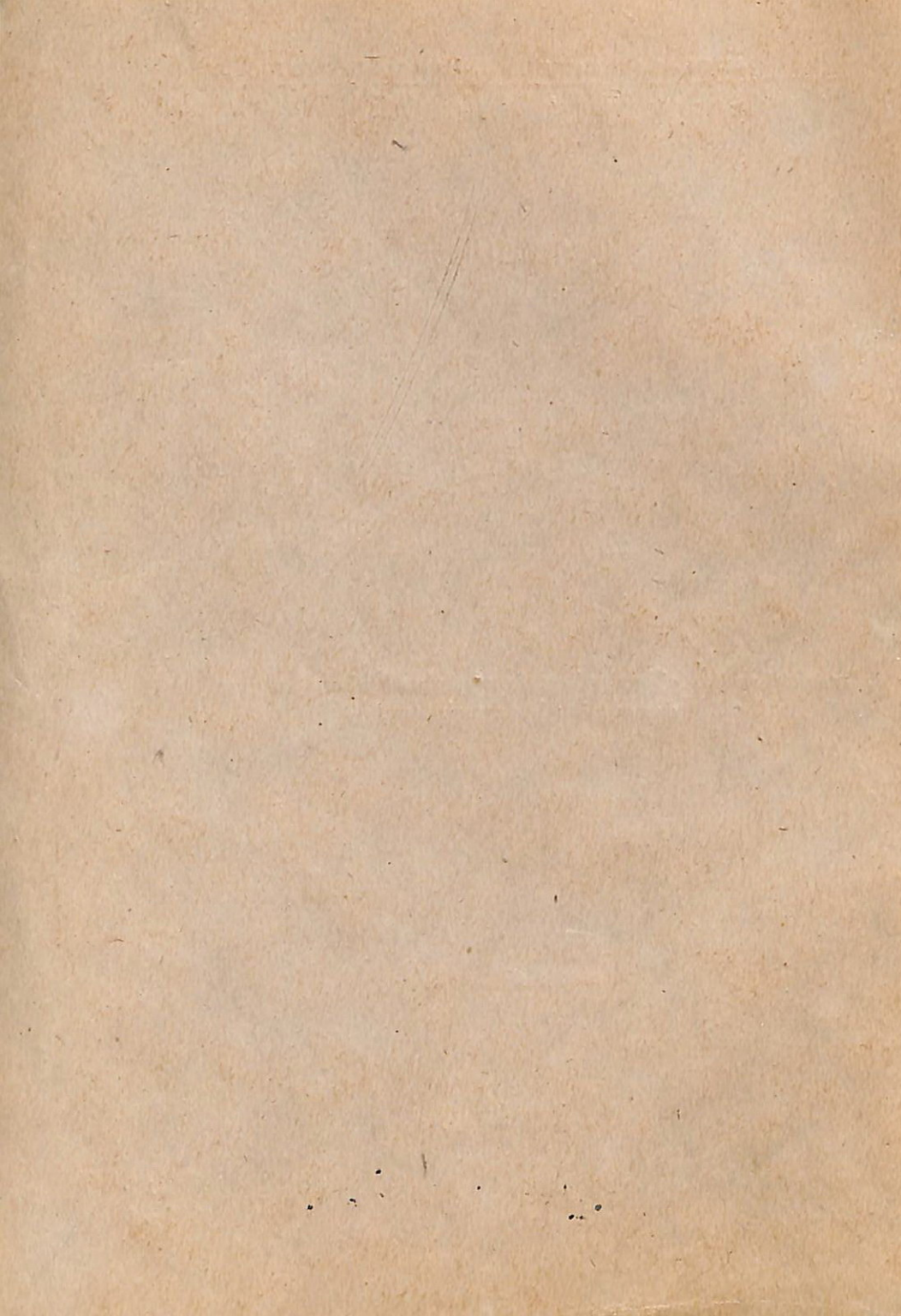

ՀՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ա. ՂԱՍԼԱՆՅԱՆ

Մ. ԱՐԵՂՅԱՆՆ ԻՐԻՇՎ ՖՈԼԿԼՈՐԱԳԵՏ

Նաանմանով «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ»
ժողովածուի առաջին գրքից

Արիւնքի Գարեգրէ Գրականութիւն

Կեցիւմ

18/5-47թ.

ՀԱՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ

Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱՄ ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ

Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԻՐԵՎ ՖՈԼԿԼՈՐԱԳԵՏ

1829

Մ. Արեղյանի ընդգրկած գիտական հիմնական բնագավառներից մեկը նրա շուրջ 60-ամյա արգասավոր գործունեության ընթացքում հանդիսացել է հայ ժողովրդի հարուստ ու հին բանահյուսությունը: Վերջինիս են նվիրված գիտնականի մի ամբողջ շարք ստվարածավալ աշխատությունները, որոնք, հայոց գրականության ու լեզվի մասին գրված նրա բազմաթիվ զրբերի հետ, հայագիտության մնայուն գործերից են:

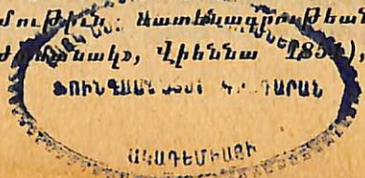
Մ. Արեղյանը հայ ֆոլկլորագիտության ամենակարկառուն դեմքն է՝ իր հետազոտական մտքի խորությամբ, ընդհանրացումներ անելու կարողությամբ և բանասիրական աշխատանքի հրմտությունը:

1

Իր ֆոլկլորագիտական գործունեությունը Արեղյանը սկսել է անցյալ դարի 80-ական թվերի վերջերին, երբ հայ ֆոլկլորագիտությունն արդեն բոլորել էր իր գոյության 50-ամյակը:

Ժողովրդական բանահյուսության ուսումնասիրությունը մեզանում, ինչպիսի հայտնի է, սկսվել է 19-րդ դարի 40-ական թվերից: Հայտնի է նաև, որ առաջին շրջանում այն կատարվել է եվրոպայի ու Ռուսաստանի հայ գաղութներում (Վիեննա, Վենետիկ, Մոսկվա) եվրոպական և ռուսական ֆոլկլորագիտության անսխիջական ազդեցության տակ, և ժամանակ անց միայն (60-ական թվերից) փոխադրվել բուն Հայաստան, ձեռք բերելով ինքնուրույն, ազգային-հասարակական հիմք ու հող:

Հայ ֆոլկլորագիտության այս առաջին փուլի հետ են կապված՝ Մ. Էմինի «Վէպը հնոյն Հայաստանի»-ն (Մոսկվա 1850 թ.), Հ. Գաթըրճյանի «Պատմությունը և աստվածությունները հայոց»-ը (Ս. տեղագր., Վենետիկ, 1854), Վիեննա (1854), Դ. Ալեշանի

դեպ»-ի մի քանի զրքերում (13—16-րդ) մենք կարողում ենք Արեղյանի՝ «Սասնա ծռեր»-ին նվիրված երկրորդ ավելի ընդարձակ ու բազմակողմանի հետազոտությունը՝ «Հայ ժողովրդական վեպը»,¹ հիմնված վեպի արդեն հրապարակ եկած 15 պատումներին վրա:

Ավելի ուշ (1936 թ.) Արեղյանի խմբագրությունում լույս է տեսնում «Սասնա ծռեր»-ի պատումներին զիտական հրատարակություն Ա. հատորը՝ «Սասնա ծռեր»² ընդհանուր խորագրով:

1939 թվին նա ամենագործոն մասնակցություն է ունենում «Սասունցի Դավիթ» 1000-ամյակի տոնակատարությունը, լինելով վերջինիս զաղափարի հզացողներից մեկը, և վեպի հոբելյանական համահավաք բնագրի՝ Ա. ճյուղի («Սասնա և Բաղդասար») կազմողը:

Նույն 1939 թվին տպագրվում է զիտականի մատենագիտական բնույթի ընդարձակ հոդվածը՝ «Մատենագիտություն «Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական վեպի մասին»,⁴ ուր նա տալիս է 1874—1939 թ. վեպի մասին լույս տեսած նյութերի և դրականություն բնութագրին ու գնահատականը:

Սոսկական այս թվարկումն իսկ պերճախոս ցույց է տալիս այն մեծ աշխատանքը, որ կատարել է Արեղյանը հայ ժողովրդի ազգային էպոսի հայտաբերման, խմբագրման, մասսայականացման և հետազոտության բնագավառում: Առանձնապես արժեքավոր է եղել նրա գործը «Սասնա ծռերի» ուսումնասիրությունից ուղղություն:

Արեղյանը եղել է և մնում է մեր վեպի ամենահմուտ հետազոտողը: Ծիշտ է, նրա հետ միասին, նրանից առաջ ու հետո,

¹ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908 թ., արտատպված «Ազգագրական հանդես»-ից:

² «Սասնա ծռեր», Ա. հատոր, խմբագրեց պրոֆ. դր. Մանուկ Արեղյան, աշխատակցություն Կարապետ Մ.-Օհանջանյանի, Երևան, 1936 թ.:

³ «Սասունցի Դավիթ» հայկական ժողովրդական էպոս, կազմեցին՝ Մ. Արեղյան, Գ. Արով և Ա. Ղանալանյան, խմբագրություն՝ աղադ. Ն. Օրբելու, Երևան, 1939 թ.:

⁴ «Սասունցի դավիթ» հայ ժողովրդական էպոս, բերլիոգրաֆիա, պրակ Ա. կազմեցին Մ. Բաբայան և Ս. Միքայելյան, Ներածությամբ և խմբագրություն՝ պրոֆ. դ-ր Մ. Արեղյանի, Երևան, 1939 թ., էջ 15—23: Նույնը նաև ԽՍՀՄ Գիտ. Ակադ. Հայկ. ֆիլիալի հրատարակած «Սասունցի Դավիթ» հոբելյանական ժողովածուի մեջ, Երևան 1939 թ., էջ 9—59:

«Սասնա ծռերի» մասին զրեւ են և ուրիշները,¹ սակայն ոչ մեկը նրա նման մանրամասն, բազմակողմանի ու խորը չի ուսումնասիրել վեպը:

«Սասնա ծռերին» նվիրված իր հետազոտութիւններն մեջ Արեղյանը որոշել է վեպի հորինման ու ձևավորման ժամանակը, վիպական գործողութիւններն ու գործող անձանց պատմական ատաղձը, բացահայտել է նրա գեղարանական կողմը (առասպելական-հեքիաթային մոտիվները), գծել է վեպի տարածման ճանապարհները, մանրամասն քննութիւն է ենթարկել նրա տեղագրութիւնը, կապն ու հարաբերութիւնը հայրց հին վեպերի ու առասպելների հետ, ոտանավորի չափի (ասմունքի եղանակի), ասացողների արվեստի, վեպում արտահայտված բարոյական-կրօնական գաղափարների խնդիրները, և այլն: Հարցերի այս շարքի մեջ կան այնպիսիք, որոնք առաջին անգամ դրվել են Արեղյանի կողմից: Կան և այնպիսի հարցեր, որոնք արծարծվել են ուրիշների կողմից էլ, սակայն Արեղյանը նոր և ինքնուրույն մոտեցում է ցուցաբերել դրանց նկատմամբ, ճշտել, լրացրել կամ քննադատել ու մերժել է ուրիշների ասածները:

Առանձնապես նշանակալից են գիտնականի մտքերն ու հետեւութիւնները՝ «Սասնա ծռերի» ազգային բնույթի, Սասնո միջավայրում ստեղծված լինելու, հորինման ժամանակաշրջանի, պատմական և աշխարհագրական ատաղձի ու ոտանավորի չափի մասին:

Մինչև Արեղյանը մեզանում իր ողջ լայնութիւնը դրված չի եղել «Սասնա ծռերի» համազգային ստեղծագործութիւն լինելու հարցը: Արեղյանն առաջինն էր, որ հանգամանորեն քննութիւն առնելով վեպի տարածման ճանապարհները և այն կապը, որ կա Հայաստանի զանազան վայրերի և վեպում երևան եկող գործողութիւնի տեղանքի հետ, եկավ այն եզրակացութիւն, որ «Սասնա ծռերը» սկզբնապես ստեղծվելով Սասնո միջավայրում, իր մեջ եղած «կենդանի ազգային սաղմերի» (իմս հայրենասի-

¹ Սրվանտյանց Գ.—Գրոց ու բրոց, Կ Պոլիս, 1874 թ.: Խալաթյանց Բ.—Հոյ ժողովրդական դուռնադնական վեպը, Վիեննա, 1903 թ.: Կանայանց Ստ.—Ջոջանց տուն Սասնա ծռեր վեպի պատմականը, Վաղարշապատ, 1907 թ., և այլն:

«Սասնա ծռերի» մասին զրեւ են և ուրիշները,¹ սակայն ոչ մեկը նրա նման մանրամասն, բազմակողմանի ու խորը չի ուսումնասիրել վեպը:

«Սասնա ծռերին» նվիրված իր հետազոտութիւններին մեջ Արեղյանը որոշել է վեպի հորինման ու ձևավորման ժամանակը, վիպական գործողութիւններին ու գործող անձանց պատմական ատագծը, բացահայտել է նրա գեղարանական կողմը (առասպելական-հեքիաթային մոտիվները), գծել է վեպի տարածման ճանապարհները, մանրամասն քննութիւն է ենթարկել նրա տեղագրութիւնը, կապն ու հարաբերութիւնը հայրց հին վեպերի ու առասպելների հետ, ոտանավորի չափի (ասմունքի եղանակի), ասացողների արվեստի, վեպում արտահայտված բարոյական-կրօնական գաղափարների խնդիրները, և այլն: Հարցերի այս շարքի մեջ կան այնպիսիք, որոնք առաջին անգամ դրվել են Արեղյանի կողմից: Կան և այնպիսի հարցեր, որոնք արծարծվել են ուրիշների կողմից էլ, սակայն Արեղյանը նոր և ինքնուրույն մոտեցում է ցուցաբերել դրանց նկատմամբ, ճշտել, լրացրել կամ քննադատել ու մերժել է ուրիշների ասածները:

Առանձնապես նշանակալից են գիտնականի մտքերն ու հետեւութիւնները՝ «Սասնա ծռերի» ազգային բնույթի, Սասնո միջավայրում ստեղծված լինելու, հորինման ժամանակաշրջանի, պատմական և աշխարհագրական ատագծի ու ոտանավորի չափի մասին:

Մինչև Արեղյանը մեզանում իր ողջ լայնութիւնը դրված չի եղել «Սասնա ծռերի» համազգային ստեղծագործութիւն լինելու հարցը: Արեղյանն առաջինն էր, որ հանգամանորեն քննութիւն առնելով վեպի տարածման ճանապարհները և այն կապը, որ կա Հայաստանի զանազան վայրերի և վեպում երևան եկող գործողութիւնի տեղանքի հետ, եկավ այն եզրակացութիւն, որ «Սասնա ծռերը» սկզբնապես ստեղծվելով Սասնո միջավայրում, իր մեջ եղած «կենդանի ազգային սաղմերի» (իմս հայրենասի-

¹ Սրվանտյանց Գ.—Գրոց ու բրոց, Կ Պոլիս, 1874 թ.: Խալաթյանց Բ.—Հոյ ժողովրդական դուռնադնական վեպը, Վիեննա, 1903 թ.: Կանայանց Ստ.—Ջոջանց տուն Սասնա ծռեր վեպի պատմականը, Վաղարշապատ, 1907 թ., և այլն:

բուժյան ու ազատասիրության) շնորհիվ տարածվել է ամբողջ հայության մեջ և դառել է համազգային վեպ:

Նա գրում է. «Վեպը սկիզբն առնելով Սասունում ու Տա-րոնում, պատմվում է Բաղեշու և Մշու կողմերը, Խլաթում, և ապա Բուլանըխում, որտեղից անցել է դեպի Հյուսիս՝ Արճեշ և Կաղզվան, ուր 18-րդ դարում արդեն կապված է եղել որոշ տեղի հետ: Այնուհետև մտած է Այրարատի, Էջմիածնի գավառը, ուր տեղացիներն արդեն յուրացրել են և արևելյան բարբառով են պատմում: Վեպը ընտանի է Արագածի լանջերում, Աբարանում: Մյուս կողմից՝ Շատախի, Ռշտունյաց ու Մոկաց կողմերում, ուր վեպն այժմ ավելի կենդանի է, անցել է Վան՝ կապվելով Մհերի դռան հետ, և այնտեղից Աբաղայի դաշտով մտել է Պարսկահայք, հատկապես Խոյի և Մակվա կողմերը, ուր նույնպես ցույց են տալիս վեպի գործողության տեղերը:¹

Նշելով այնուհետև, որ վեպը «բռնում է մի գոտի միջին-Հայաստանում՝ հարավից դեպի հյուսիս, ... Մոկաց երկրից բռնած մինչև Գուգարք», Աբեղյանը եզրակացնում է, որ «վեպը քաղել է յուր տեղակամ բնավորությունը և հայ ազգն ընդունել ու յուրացրել է այն»:¹

Նշանակալից այս եզրակացությունը, որ արվում էր զիտ-նականի կողմից «Սասնա ծռերի» բազմաթիվ պատումների նյութի մանրազնին ու մտացի ուսումնասիրությունից, կրկնապատ-կում է վեպի նկատմամբ մեզանում եղած հետաքրքրությունը, բարձրացնում է հայ հասարակության ինքնազիտակցությունն ու ազգային արժանապատվության զգացումը և մեծապես նպաս-տում նրա (վեպի) միջազգային թատերաբեմ դուրս գալու և աշ-խարհի լավագույն էպիկական ստեղծագործությունների շարքը դասվելու գործին:

Մեր գրականության մեջ առաջին անգամ Աբեղյանի կող-մից է գրվել ու լուսաբանվել նաև «Սասնա ծռերի» ստեղծագոր-ծական օրրանի կարևոր հարցը, այն հարցը, թե ինչու է վեպը հորինվել Սասունում և ոչ այլուր:

Խոսելով այն մասին, թե երբ և որտեղ է հորինվում վեպն, ընդհանրապես, Աբեղյանը գրում է. «Դիցազնական-պատմա-

¹ Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908 թ., էջ 18—19:

վան վեպերի համար հարկավոր է իրական կյանքից վերցրած սխրագործական նյութ, հարկավոր են ժողովրդական հերոսներ, որոնք արժանի լինեն ժողովրդական ընդհանուր սքանչացմանը և ժողովուրդն իր հափշտակության րոպեներում մոռանալով պատմեր և երգեր նրանց արարքների մասին»:¹

Եվ իսպա. «Ամեն ազգի մեջ ևս մի որևէ կամ մի քանի նշանավոր պատմական դիպված առաջ են բերում վիպական բանաստեղծություն, և այս կամ այն վեպը ծնունդ է առնում մի որոշ տեղում, որ ավելի շահագրգռված է պատահած դեպքով»:²

Անդրադառնալով իր բուն խնդրին, Արեղյանը մի առ մի թվում է այն հասարակական-քաղաքական-գաղափարական, աշխարհագրական, կուլտուրական և այլ գործոնները, որոնց ազդեցությամբ պայմանավորված է վեպի ծնունդը տվյալ միջավայրում: Այդ գործոններից մեկը, ըստ նրա, եղել է սասունցոց ինքնամոփոփ, պահպանողական կենսաձևը, որ շատ կարևոր է դիցազնական վեպերի պահպանման ու հարատևման համար: «Մոկացոց և Սասունցոց բերնից,—գրում է նա,—բնական է, որ մենք լսենք հին դուցազնական վեպի ֆնացորդներ, այն պատճառով, որ Հայաստանի այդ կողմերի ժողովուրդը միակ ժողովուրդն է, որ առանձնացած, ինքնուրույն կյանքով է ապրել, որի մեջ քաղաքակրթական դարգացումը ոչ միայն հնումը, այլև նորումս դեռ ոտք չի կոխել: Հին ժամանակներից սկսած՝ այդ կողմերի հայերը համարվել են իրեն լեռնական կես վայրենի ժողովուրդ, որոնց կյանքը նման չէ եղել մյուս կողմերի հայերի կյանքին, և որոնք պահել են իրենց վարք ու բարքի բրտությունը»:³

Մյուս գործոնը Արեղյանը համարում է այն, որ Սասունը և Տորոսի լեռները՝ Վանա լճի հարավային կողմերում Հայաստանի այն սակավաթիվ վայրերից մեկն է եղել, «ուր ավերմունքն այնքան մուտք չի գործել, և ուր ազգային անկախության կտրիճ ագին կենդանի է ֆնացել քիչ ու շատ»:⁴

Նրա կարծիքով՝ «Սասունցիք ունեցել են իրանց վեպերի

¹ Մ. Արեղյան, Ազգային վեպ, «Մուրճ», 1889 թ., № 10, էջ 1594:

² Նույնի, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908 թ., էջ 17—18:

³ Նույնի, Ազգային վեպ, «Մուրճ», 1889 թ., էջ 1749—1750:

⁴ Անդ., էջ 1596:

համար նյութ, որովհետև նրանք հերոսական կռիվներ են տվել թուրքերի և թաթարների դեմ... Նրանք պահել են իրանց հին վեպերը, որովհետև իրանց հայրենիքումն են մնացել և շնորհիվ իրանց երկրի ամուր դրության, առանձնացած կյանք են վարել և պահպանել են ազգային առանձնահատկությունները»¹

Արեղյանի տված բացատրությունները միանգամայն հիմնավոր ու ճշմարտացի են: Այդ գործոնները այն «բնությունն ու հասարակական ձևերն» (Մարքս) են, առանց որոնց չեն կարող ստեղծվել ու հարատևել դյուցազնական վեպերը:

«Սասնա ծռերի» հետ կապված կարևոր հարցերից մեկը, որ դրել և գիտականորեն հիմնավորել է Արեղյանն իր ուսումնասիրությունների մեջ, դա վեպի դոյացման ժամանակի կամ, իր խոսքով ասած, «հնության» հարցն է:

Ընդհանուր առմամբ Սրվանձտյանի դիտողությունը «Սասնա ծռերի» առաջին և վերջին ճյուղերի ծագման ժամանակի մասին, ըստ որի դրանք «Քրիստոսից առաջ կատարված պեպքեր են»,² Արեղյանը զարգացնում ու խորացնում է բանիբուն բանասեր-բանահավաքի հարևանցի այդ ակնարկը: Նա «Սասնա ծռերի» առաջին մասի («Սանասար և Բաղդասար» ճյուղի), որոշ չափով նաև վերջին մասի («Փոքր Մհեր» ճյուղի) հնությունը կապում է Հայաստանի պատմության սեպագրական ժամանակների հետ: Գիտնականի կարծիքով հենց այդ ժամանակներում էլ (մեր թվականությունից մոտ ութ դար առաջ) պետք է ապրած լինեին և վեպում հիշվող Սենեքերիմի որդիները՝ Սանասարն ու Բաղդասարը (Աբամելիքը):³

«Սակայն վեպի երեք ճյուղերն ևս միատեսակ հնություն չեն վկայում,—գրում է Արեղյանն այդ առթիվ, և անմիջապես շարունակում,—Աբամելիքի և Մհերի ճյուղերն ավելի հին են երևում, այնինչ Դավթի ճյուղը՝ համեմատաբար ավելի նոր... որն իբրև հատված մտել է Աբամելիքի և Մհերի ավելի հին վեպերի մեջ, որոնք սեպագրական ժամանակների հետ են կապված

¹ Անդ, էջ 1596:

² Սրվանձտյանց Գ.—Քոչ ու բոչ, Կ. Պոլիս, 1874. (Առաջաբան):

³ Մ. Արեղյան, Ազգային վեպ, «Մուրճ», 1889 թ, էջ 1747:

թե տեղով, թե անուններով ու անցքերով»¹ Իսկ քիչ անց նա ավելացնում է. «Բայց և այնպես չի կարելի ռասել, թե Դավթի վեպը բոլորովին նոր է... Այդ վեպի հնության ամենից գլխավոր ապացույցը հենց այն է, որ նա իր բոլոր մանրամասնություններով կատարյալ գյուցազներգություն է, և ոչ զուտ պատմական վեպ»²

Իր այս տեսակետը Արեղյանը հիմնավորում է՝ վեպի հիշյալ հյուղերի, մասնավորապես «Սանասար և Բաղդասարի» պատմությունից և այդ պատմությունից մեջ երևան եկող գործող անձերի ու աշխարհագրական վայրերի անունները հանդամանորեն համեմատելով ու զուգադրելով՝ Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորի և սրա Աղբամալիք ու Սանասար անուններով որդիների մասին եղած բիրիական հայտնի ավանդությունից բովանդակություն ու անունների հետ, որ բերում են նաև Խորենացին ու Թոմա Արծրունին:

Վեպի ընագավառում Արեղյանի կատարած հետախուզումների մեջ հիմնական ու էական տեղ են զբաղում նրա պատմաաշխարհագրական պրպտումները: Այդ պրպտումներին են նվիրված նրա «Աղգային վեպ», բայց մտնալանդ «Հայ ժողովրդական վեպը» ուսումնասիրությունների ամենաընդարձակ գլուխները: Վերջիններիս մեջ գիտնականն ամենայն մանրամասնություններ քննություն է առնում «Սանաս ծոերի» աշխարհագրական տեղայնացման և պատմական առաջի կարևոր խնդիրները և անում է իր նշանակալից հետևությունները: Այդ հետևություններից առաջինն այն է, որ՝ «Աշխարհագրական անունները, որ կան մեր վեպի ծանոթ պատմվածքների մեջ... պարզ ցույց են տալիս, որ վեպի ամեն մի գործողություն կապված է որևէ տեղի հետ, որ իրապես կա և մեր երկրի պատմությունից մեջ մի դեր է կատարել հատկապես այն շրջանում, երբ Սասունը նշանավոր է հանդիսացել»³

Երկրորդ հետևությունն այն է, որ՝ «... Մեր ժողովրդական վեպն յուր մեջ պահում է պատմական հիշողություններ մեծ մասամբ 9-րդ դարու կեսից մինչև 13-րդ դարը»: Եվ որ՝ «Հա-

¹ Անդ, էջ 1747:

² Անդ, էջ 1748:

³ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908 թ., էջ 67:

տելով ու հաստատելով, Արեղյանը զրանով իսկ ապացուցել է, որ մեր վեպը ձևական կողմից պահպանել է իր ժանրային նկարագրերը, այլ խոսքով՝ չափածո էպոսը չի վերածվել արձակ հեքիաթի, ինչպես լինում է սովորաբար, երբ այն (էպոսը), ժամանակի հոլովումով, քայքայման է ենթարկվում:

Վեպի ոտանավորի հայոց հին «Վիպասանքի» ոտանավորի հետ ունեցած նմանություն փաստը արձանագրելով, նա զրանով բացահայտել է մեր վիպական բանահյուսության մեջ հիշյալ գծով (ոտանավորի) գոյություն ունեցող տրագիգիայի հարատևումը:

Արեղյանի շահագրգռությունները «Սասնա ծռերի» նկատմամբ չեն պարփակվել միայն վերջինիս ուսումնասիրության խնդիրների շրջանակով: Նա առաջիններից մեկն է եղել մեր իրականության մեջ, որը լավ ըմբռնելով, թե ինչ մեծ դանձ և ինչպիսի աղնիվ նյութ է ներկայացնում իրենից մեր վեպը, գրել է նրա գրական մշակման անհրաժեշտության կարևոր խնդրը, լրջորեն հաշվի առնելով այդ աշխատանքի ողջ դժվարությունը: «Սերելի պիտի լինի մեզ համար մեր վեպը,—գրում է Արեղյանն այդ առթիվ,—որ մերն է, մեր սեփականը, մեր ազգի դարավոր պատկերը... Ուսումնասիրենք այն բազմակողմանի կերպով, և մենք կգտնենք նրա մեջ մեր ժողովրդի հոգու խորքերը: Իսկ երբ մեր բանաստեղծներից մի հանձարեղը այդ նյութը նույն ժողովրդական ոգով մշակե գեղարվեստորեն, դա կլինի մեր ազգային բանաստեղծության մարգարիտը...»: Եվ ապա. «Այդ հանձարը խմելով հայրենի կենդանի աղբյուրից, ինչպես Դավիթ իր հայրենական անմահական աղբյուրի ջուրը, մի անգամից պիտի աճի, հսկայական դառնա և մեր ազգատիկ գրականությունը այդ ուժով ու զորությամբ պատռի ու ճանապարհ բանա ընդհանուր ազգերի գրականության մեջ, ինչպես Սասնա փոքրիկ գետը, որ լեռներից իջնելով՝ դալիս դարձում էր ահագին գետի մեջ, «ու կը կտրեր գեղ գետ, ու կը շերտեր չուրի մեջտեղ, ո՛չ հպամ լե կը կխառնվեր մեջ էդ գետին ու կերթեր»»¹

Այս տողերի մեջ, գրված սրանից մոտ 40 տարի առաջ, երևան է գալիս մի կողմից հայրենասեր գիտնականի խորը գի-

¹ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908 թ., էջ 211—212:

տակցությունը իր ժողովրդի ազգային հոյակապ հուշարձաններից մեկի գաղափարային և գեղարվեստական խոշոր արժանիքների մասին, մյուս կողմից՝ բացահայտում է նրա ազնիվ մտահոգությունը հայրենի գրականությունը միջազգային լայն ճանաչվարճ դուրս բերելու նկատմամբ:¹

3

Արեղյանը հայ ժողովրդական առասպելների ամենահմուտ հետազոտողն է: Նա հիմնավոր կերպով զբաղվել է այդ առասպելների ուսումնասիրության գործով, իր հետազոտական մտքի հուժկու լուսարձակով լուսավորելով վերջիններիս հետ կապված բանասիրական վիճելի ու մութ հարցերը:

Առասպելների ուսումնասիրությանն է նվիրված գիտնականի «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Սորենացու Հայոց պատմության մեջ» վերնագրով ստվար աշխատությունը (602 էջ), որ նախապես տպագրվել է Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրի 1898—1899 թ. թ. մի շարք համարներում, և ապա արտատպվել առանձին գրքով (1899 թ.): Խնդրո առարկա աշխատությունն իր բնույթով տարբերվում է հեղինակի մյուս բանագիտական գործերից: Մինչդեռ վեպի և այլնի մասին գրված նրա գրքերը գլխավորապես գիտնականի սեփական կարծիքների ու տեսությունների շարադրությունն են, առասպելներին նվիրված նրա այս հետազոտությունը նախ և առաջ քննադատություն է եղած կարծիքների, և ապա՝ շարադրություն սեփական հայացքների:

Իր այս գործի մեջ Արեղյանը գիտական փայլուն ու սուր բանավեճով խիստ քննադատության է ենթարկում մեղանում հայտնված այն հոռի կարծիքը, ըստ որի Սորենացու «վեպ» կոչված աղբյուրները շինծու (ֆեկտիվ) են, որ «վեպ» անվան տակ նրա մոտ «ծածկված են մի ամբողջ շարք զանազան թարգմանական և ինքնագիր, գրավոր հիշատակարաններ», որոնք և Սորենացու իսկական, բայց «թաքցրած աղբյուրներն» են և որ

¹ Ավելորդ չենք համարում այստեղ հիշելու վեպը գրական մշակման ենթարկելու Արեղյանի փորձի մասին, որ նա կատարել է անցյալ դարի վերջերին: Հանգուցյալի արխիվում պահպանվել է նրա այդ փորձը, որ ուշագրավ է հատկապես իր հարադատությամբ վեպի ազգային-ժողովրդական ընդհանուր ոգուն ու ոճին:

տակցությունը իր ժողովրդի ազգային հոյակապ հուշարձաններից մեկի գաղափարային և գեղարվեստական խոշոր արժանիքների մասին, մյուս կողմից՝ բացահայտվում է նրա ազնիվ մտահոգությունը հայրենի գրականությունը միջազգային լայն ճանաչարհ գուրս բերելու նկատմամբ:¹

3

Արեղյանը հայ ժողովրդական առասպելների ամենահմուտ հետազոտողն է: Նա հիմնավոր կերպով զբաղվել է այդ առասպելների ուսումնասիրության գործով, իր հետազոտական մտքի հուժկու լուսարձակով լուսավորելով վերջիններիս հետ կապված բանասիրական վիճելի ու մուխ հարցերը:

Առասպելների ուսումնասիրությանն է նվիրված գիտնականի «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ» վերնագրով ստվար աշխատությունը (602 էջ), որ նախապես տպագրվել է էջմիածնի «Արարատ» ամսագրի 1898—1899 թ. թ. մի շարք համարներում, և ապա արտատպվել առանձին գրքով (1899 թ.): Խնդրո առարկա աշխատությունն իր բնույթով տարբերվում է հեղինակի մյուս բանագիտական գործերից: Մինչդեռ վեպի և այլնի մասին գրված նրա գրքերը գլխավորապես գիտնականի սեփական կարծիքների ու տեսությունների շարադրությունն են, առասպելներին նվիրված նրա այս հետազոտությունը նախ և առաջ քննադատություն է եղած կարծիքների, և ապա՝ շարադրություն սեփական հայացքների:

Իր այս գործի մեջ Արեղյանը գիտական փայլուն ու սուր բանավեճով խիստ քննադատության է ենթարկում մեղանում հայտնված այն հոռի կարծիքը, ըստ որի Խորենացու «վեպ» կոչված աղբյուրները շինծու (ֆեկտիվ) են, որ «վեպ» անվան տակ նրա մոտ «ծածկված են մի ամբողջ շարք զանազան թարգմանական և ինքնագիր, գրավոր հիշատակարաններ», որոնք և Խորենացու իսկական, բայց «թաքցրած աղբյուրներն» են և որ

¹ Ավելորդ չենք համարում այստեղ հիշելու վեպը գրական մշակման ենթարկելու Արեղյանի փորձի մասին, որ նա կատարել է անցյալ դարի վերջերին: Հանգուցյալի արևիվում պահպանվել է նրա այդ փորձը, որ ուղադրամ է հատկապես իր հաբադատությամբ վեպի ազգային-ժողովրդական ընդհանուր ոգուն ու ոճին:

Խորենացու հաճախակի հիշատակած «հայոց վեպը» «սովորաբար գրքերի ծագում ունի և մեծ մասամբ Աստվածաշնչի մոտիվների շատ ու քիչ ճարպիկ փոխադրծումն» (искусная переработка) է, որ հենց իրեն պատմագրի գրչին է պատկանում»:¹

Արեղյանն ապացուցում է, որ Խորենացու Հայոց պատմության մեջ հիշված առասպելներն ու վեպերը իրոք եղել են հայոց մեջ, և որ՝ «Խորենացին կամ ինքն անձամբ, կամ յուր աղբյուրների միջոցով օգտվել է հայ ժողովրդական առասպելներին»:²

Իր այս միանգամայն ճիշտ հայեցակետը գիտնականը հիմնավորում է պատմահոր առանձին ակնարկների ու վկայությունների սրամիտ ու խելացի վերծանումով և նրա բերած (օգտագործած) բանահյուսական նյութերի բազմակողմանի ու խոր վերլուծումով, հատուկ քննության նյութ դարձնելով յուրաքանչյուր խնդիր, ամեն մի առանձին փաստ ու բառ:

Արեղյանը նախ և առաջ հանգամանորեն հետապնդում է Խորենացու Պատմության մեջ եղած բանահյուսական տերմինները (Վեպ. Զրույց. Վիպասանք. Առասպելներ. Երգեր. Երգք վիպասանաց), մերժում վերջիններիս՝ էմինի, Խալաթյանի և այլոց կողմից արված սխալ մեկնությունները և ճշտում դրանց բուն իմաստն ու նշանակությունը: Նույն կերպ նա քննության նյութ է դարձնում մի քանի բառերի ու դարձվածքների (Բան. Բանք. Երգ բանիցն. Երգարանք բանաւորք. Բան երգոցն. Ի բանսն որդնրմանէ. Բան ի նմանէ. Ասել. Վիպասանք. Երգք վիպասանաց. Ի թիւ ասել. Թուել. Թուելեաց երգք) նշանակությունը Խորենացու մեջ:³

Արեղյանն այնուհետև հիանալի կերպով պարզում է քրթթողահոր հայացքն առասպելի վրա:

Նա գտնում է, որ Խորենացու աչքին՝ «ըստ ժամանակի հասկացողության, ամեն մի գրավոր հիշատակարան, թեկուզ անվավեր մի զրվածք, որովհետև յուր մեջ հավաստի բան ունի,

¹ Г. Халатьянц, Армянский эпос, М. 1896, 340, 342.

² Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1899 թ., էջ 594:

³ Ահդ, էջ 10—95:

ավելի մեծ արժեք ունի, քան թե առասպելը, որը եթե չէ մեկնրված և միջի «հավաստին» առած նույնիսկ սուտ պատմություն է համարվում: Եվ որովհետև խորենացին պատմություն է գրում և ոչ թե առասպելաբանություն, ուստի և որքան կարելի է քիչ այն էլ հաճախ «մեկնելով» է օգտվում առասպելներից, որպեսզի մի գուցե յուր գրած պատմության արժեքն ընկնի առասպելներով»:¹

Իր գրքի մեջ Արեղյանը մի առ մի և ընդարձակ կերպով հետազոտության է ենթարկում խորենացու Հայոց պատմության մեջ բերված կամ օգտագործված՝ Վահագնի (96—175), Հայկի (176—258), Անգեղ Տորքի (159—283), Տիգրանի (379—510), Շամիրամի (510—549) և Վարդգեսի (550—568) առասպելները, վիպասանքի պատմական և կենցաղային կողմերը (283—379) և այլն:

«Հայկի ու Բելի, Արա գեղեցկի և Շամիրամի, Անգեղ Տորքի, Վահագնի պատմությունները,—նրա կարծիքով,—դիցաբանական կամ դյուցազնական առասպելներ են՝ շատ չնչին պատմական գույն ստացած: Նույն բովանդակությունն ունեցել են սկզբնապես և Տիգրանի ու Աժդահակի, Արտավազդի և Արգաշի կռիվները և Վիշապ Արտավազդի շղթայվելը Մասիսի մեջ»:

... Պատմական եիշողություններն,—ըստ Արեղյանի,—սկսվում են Արտաշատի հիմնադրությունից (180 թ. Ք. ա.), հայոց բնիկ հարազատ և առաջին թագավորության հիմնադիր Արտաշեսից (Ա.): Այնուհետև ժողովուրդը երգել և պատմել է նորա մերձավոր հանրդ ու զավակ Մեծն Տիգրանին (ծնված շուրջ 140 թ. Ք. ա.): սորա որդի Արտավազդի և թոռան՝ Արտաշեսի (Բ.) պատմությունները և այս երեքի հարաբերությունը Մարաց հետ: Այս բնիկ հարստության հիշողությունների վրա ավելացել են Միհրդատի, Հրադամիզդի և Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Տրդատ Ա-ի պատմությունից հիշողություններ: Վերջին պատմական հիշողությունն է Տրդատ Ա-ի ժամանակ Ալանաց արշավանքը (72 թ. Ք. հ.):»

¹ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1899, էջ 94—95:

Պատմական-առասպելական երգերն ու զրույցները Արեւ-
դյանը բաժանում է երկու շրջանի.

«ա. Տիգրանի շրջան, որին վերաբերում են և Վահագնի ու
Վարդգեսի առասպելները, ամպրոպային Վահագն Տիգրանի որդի
Դարձած, իսկ Վարդգեսը նրա հոր՝ Երվանդի փեսա:

բ. Արտաշեսի շրջան, որին վերաբերում են և Սանատրու-
կի, Երվանդի, Արտավազդի և Արգաշանի առասպելները: Այս
պատմություններն արդեն միացած են եղել և մի ամբողջակա-
նություն են կազմել իբրև հայոց «վիպասանք», թեպետ և կա-
րող էին նույն վիպասանքի այս կամ այն միջադեպերն իբրև
առանձին զրույց կամ երգ ևս պատել թե՛ ժողովրդի և թե՛ վե-
պասանների մեջ»:

«Տիգրանի և Ղարաշեսի շրջանները, — Արեւդյանի համոզմամբ, —
վիպական ոգու համեմատ, ձգտել են միանալու, կենտրոն ունե-
նալով Մարաց, որ է վիշապաղանց հետ ռենցած հարաբերու-
թյունը թե ըստ պատմականին և թե ըստ առասպելականին»¹.

Մեծ է Արեւդյանի տվյալ աշխատության արժեքը հայագի-
տության համար: Իր կատարած մանրազնին ու հմտալից ուսում-
նասիրությամբ նա՝

1. Հաստատելով Սորենացու Պատմության բանավոր աղ-
բյուրների վավերականությունը, դրանով իսկ վերականգնում է
այդ Պատմության հեղինակությունը:

2. Տարբերագատում է պատմահոր մոտ եղած պատմական
և ստեղծական բանահյուսական նյութերը, դյուրացնելով վեր-
ջիններիս ըստ հարկի ու պատշաճի օգտագործման խնդիրը:

3. Ճշտում կամ ի նորո պարզում է հայոց առասպելների
բանահյուսական-ժողովրդական բնույթը, նրանց դիցաբանական
էությունն ու պատմական ղգեստավորումը:

Առանձնապես լավ է տրված այս տեսակետից Վահագնի
առասպելի դիցաբանական էություն մեկնաբանությունը: Հակա-
ռակ ուրիշ բանասերների, որոնք իրենց հետադոտությունների
մեջ Վահագնին համարել են՝ պատերազմի կամ քաջության,²

¹ Անդ, էջ 595—598.

² Գր. Халатьянц, Армянский эпос, Москва, 1896, էջ 202.

որսի և հաղթութեան¹ կամ արեգակի² աստված, Արեղյանը միանգամայն համոզիչ կերպով ապացուցում է, որ նա (Վահագնը) իր սկզբնական կերպարանքով եղել է հեթանոս հայերի կայծակի կամ ամպրոպի աստվածը:

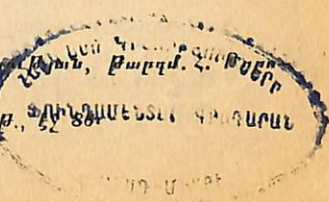
Նա գրում է. «Վահագն ըստ ամենայնի ամպրոպային կամ կայծակի աստված է, համապատասխան Ինդրային, կայծակի աստված Ագնին, գերմանական Թորին, պարսից Վերեթրադնային, Տիսդրիային և այլն:

Վահագն իբրև ամպրոպային աստված ծնունդ է երկնքի ու երկրի, երկնային ծիրանի (ամպերի) ծովի և երկրային բույսերի՝ հատկապես կարմիր եղեգնի, որ (ամպերի) ծովի մեջ բոցավառվում է, կայծակի աստված Վահագնի ծննդյան ժամանակ: Իբրև ամպրոպի աստված՝ հրամազ, բոցամիրուք, արեգակնաշյա պատանյակ է:

Իբրև ամպրոպի աստված ծնվելուն պես վազում է վիշապի կամ վիշապների դեմ կռվելու, նրա ծնունդն ու արտաքինն ամբողջապես բնական օգերևույթից են վերցրած: Կռիվն ևս օգերևույթի ամպրոպային կռիվն է, քանի որ նրա թշնամի վիշապն ամպրոպային օգերևույթի անձնավորումն է: Նույնը հաստատվում է և «Վիշապաքաղ» մակդիրով, որ ցույց է տալիս թե Վահագնի կռիվը վիշապների դեմ մեր ժողովրդի մեջ հին և նոր ժամանակներում հայտնի «վիշապ հանին» է: Իբրև ամպրոպի աստված նա «քաջ» մակդիրն է կրում և քաջութուն շնորհում, քանի որ ամպրոպային աստվածներն, ինչպես Ինդրան, ամենազորն են, ուժեղ ու քաջ: Նա իբրև ամպրոպի աստված նույնացել է հելլենիստական ժամանակներում Հերակլեսի հետ, այլև մերձեցել է Ապոլոնին, քանի որ վերջինս էլ ամպրոպային հատկութուններ ունի. կամ թե մեր Վահագնի մեջ ևս տեսել են արեգական երևույթը, զի ամպրոպի և արեգակուն երևույթների անձնավորումները, բնության մեջ եղած նմանութեան

¹ Հ. Գեղեք, Հետադոտութուն հայ ղեցաբանության, Վենետիկ, 1897, էջ 36:

² Ղ. Ալիշան, Հին հավատք, Վենետիկ, 1895, էջ 82:

պատճառով, շատ ազգերի առասպելները մեջ իրար փոխանակում են կամ իրար տեղ անցնում»¹

Գիտնականի այս կարծիքն ըստ ամենայնի ընդունելի է և ճշտվում է ոչ միայն հայկական հավատալիքների ու ժողովրդական բանահյուսության հարուստ տվյալներով, այլև ուրիշ ազգերի ֆոլկլորի համանման նյութերով, որ բերում է նա իր աշխատության մեջ:²

Ուշագրավ են նաև Աբեղյանի փաստարկումները Հայկի առասպելի ժողովրդական լինելու վերաբերյալ: Իրավացի կերպով քննադատելով էմիլի, Սալաթյանի և այլոց դիտողությունները առասպելի ժողովրդական աղբյուրի մասին, իբրև արդյունք խորհնացու պատմության 10-րդ գլխում հիշված «Այս արդարացուցան է զանգիր հին ասացեալ զրոյցս» արտահայտության ոչ ճիշտ ըմբռնման, գիտնականը առասպելի ժողովրդական լինելը հաստատում է բոլորովին ուրիշ կողմից—նրա բովանդակության մեջ եղած վիպական-ֆոլկլորային մոտիվներով:

Աբեղյանի քննությունից պարզ երևում է, որ խորհնացու կողմից ոչ մի, թեկուզ և մութ ակնարկ իսկ չկա Հայկի պատմության ժողովրդական զրույցներից քաղած լինելու վերաբերյալ, ինչպես կարծում են էմիլը, Սալաթյանը և այլք: Քերթուղահայրը պարզապես հայտնում է, որ միայն գրավոր աղբյուրից է քաղել այն: Իսկ այդ գրավոր աղբյուրը, Աբեղյանի կարծիքով, կարող է «գիտնականների հերյուրում լինել ամբողջապես»: Նա գրում է. «Տասներորդ գլխում Հայկի պատմության մեջ հիշված հին անգիր զրույցները Հայկի և Բիլի առասպելի հետ առնչություն չունին, այլ Տարոնում և Արարաղում մարդկանց հառաջագույն բնակություն լինելուն են վերաբերում»:³

Այնուհետև Աբեղյանը մի շարք զուգահեռ օրինակներով (Դավիթ և Գոդիաթ, Սմբատ և Հեփթադ, Տրդատ և Գոթադ իշխան, Սամ և Քերքույի և այլն) ցույց է տալիս, որ՝ «Հայկի ու Բիլի զրույցը յուր էությունով, բովանդակությամբ ոչ միայն ժո-

¹ Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1899 թ., էջ 174—175:

² Անդ, էջ 134—174:

³ Անդ, էջ 188:

դավրժական վիպական ոգուն հակառակ է, այլ և շատ նման է հանգուենաթիպ բազմաթիվ զրույցներին»։¹

Նա գտնում է, որ՝ «Հայկի կռիվը յուր մանրամասնություններին մեջ, գրեթե սկզբից մինչև վերջ տարած է շատ վիպական ձևերով, դյուցազնական, վիպական կերպարանքով»։ Այդ մանրամասնություններն են ըստ նրա՝

1. «Երկրի զորդավը երկու կողմերի հսկաների հարձակման ժամանակ», 2. «Բելի դեսպան ուղարկելը Հայկին», 3. «Խոստությամբ և կոպտությամբ խոսելը», 4. «Բազմաթիվ մակդիրները» և մի քանի ուրիշները, որոնք մի առ մի հիշատակում և քննության է առնում նա իր ուսումնասիրության մեջ։² Հայկի առասպելի ժողովրդական լինելը ապացուցող կարևոր փաստերից մեկն էլ, որ բերում է Աբեղյանը, դա Վանա ծովի շուրջը, Հայկի ու Բելի մասին պատմվող ժողովրդական զրույցներն են, որոնք նա ուրիշ բանասերների նման անպատճառ Խորենացու աղբյուրությամբ ժողովրդի մեջ մտած բաներ չի համարում, այլ՝ «Խորենացուց անկախ, հին ժողովրդական զրույցների սերունդ, որոնք կապված մնում են Վանա ծովի շուրջը և հատկապես այդ ծովի շուրջը եղած տեղագրական անունների հետ»։³

Այս ամենն ի նկատի ունենալով, ինչպես և այն, որ Հայկ՝ հսկա նշանակությամբ և իբրև առասպելական որսորդ Օրիոնի հավասար գործածված ենք գտնում թարգմանիչներից, Աբեղյանը գալիս է այն եզրակացության, որ՝ «Հայկի ու Բելի առասպելն ամենայն հավանականությամբ ժողովրդական հիմունք ունի։ Եղել է, հավանորեն, մի տեղական առասպել հսկա որսորդ Հայկի և մի օտար բռնավոր հսկայի՝ Բելի կռվի մասին, որոնց համար Վանա լճի շուրջը տեղեր են ցույց տվել»։⁴

Քննադատական սուր մտքի և երկաթե տրամաբանության բացառիկ հաջող մի նմուշ է Տիգրանի առասպելի աբեղյանական վերլուծումը։

Հակառակ Մ. Էմինի, Գր. Խալաթյանի, Գարագաշյանի և

¹ Անդ, էջ 225:

² Անդ, էջ 223—243:

³ Անդ, էջ 243:

⁴ Անդ, էջ 247:

այլոց, որոնք կարծում են, թե Խորենացին Տիգրանի պատմութիւնը վերցրել է Մար-Աբասից (սխալ հասկանալով պատմահոր ականարկն իր աղբյուրի մասին), Արեղյանը մանրամասն հետազոտելով այդ պատմութիւնն ու նրա բուն աղբյուրը («Հյուստումն պիտոյից» կոչված ճարտասանական ժողովածուն), ապացուցում է, որ Խորենացին Տիգրանի պատմութիւնը վերցրել է ոչ թե Մար-Աբասից, այլ՝ ժողովրդական երգերից: Ահա նրա ամփոփում-եզրակացութիւնն այդ առթիւ. «Խորենացին Տիգրանի պատմութիւնը Մար-Աբասից չէ առնում: Նա երկու տեղ հիշում է, որ այդ պատմութիւնն առնում է մի դրավոր աղբյուրից, որի հեղինակի անունը, ծանոթ ենթադրելով, չէ տալիս, այլ բավականանում է միայն նորան գովելով: Տիգրանի պատմութիւնն մեջ հիշած «ասէ», «ասէ որ պատմեն», «ասում է պատմողը» խոսքերը վերաբերում են այդ հեղինակին: Այդ գրվածքը, որ Խորենացին կոչում է «Հիւստումն պիտոյից» կամ «Պատմութիւն հիւսման պիտոյից», եղել է մի բանահյուսական ու ճարտասանական գրվածք, հավանորեն «չորս հագներգութիւն» բաժանված: Խորենացին անձամբ չէ օգտված յուր հիշած ժողովրդական երգերից, այլ յուր աղբյուրի հեղինակն է ճարտասանորեն մշակել ժողովրդական բանաստեղծութիւնը: Երգերի հիշատակութիւնը նա յուր աղբյուրից է առել»¹

Արեղյանը միաժամանակ փայլուն կերպով ապացուցում է, որ ժողովրդական երգերի մեջ հիշվող Տիգրանը ոչ թե Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանն է, ինչպես սխալմամբ գրել է Խորենացին (հավանորեն վերցնելով իր աղբյուրից), որ մոլորութիւնն մեջ է գցել բանասերների մեծ մասին, այլ Լուկուլոսի ժամանակակից Տիգրան 2-րդը կամ Մեծը:²

Զաւազանց նշանակալից է նաև Արեղյանի ուսումնասիրութիւնն այն մասը, որ նվիրված է վիպասանքի պատմական կողմի վերլուծմանը: Պատմական դեպքերի ու դեմքերի և ժողովրդական բանահյուսութիւնն նյութերի զուգահեռ հետազոտութեամբ ու համադրումով նա կարողացել է հիանալիորեն տարբալուծել Արտաշեսի վիպի պատմական ատաղձը, ցույց տալ, թե ինչպիս

¹ Անդ, էջ 445:

² Անդ, էջ 449 - 474:

վիպական Արտաշեսի կերպարի մեջ ժողովրդական վիպական սեռեղծագործությանը հատուկ եղանակով համակցվել են պատմական տարբեր անձնավորությունների (Արտաշես Ա., Արտաշես Բ, Արտաշես Գ և Տրդատ Ա.) կյանքի ու գործի դրվագները¹ և

Այսպիսին է Արեղյանի «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Սորենացու Հայոց պատմության մեջ» վերնագրով հայտնի ուսումնասիրությունը, նրա ֆուկլորագիտական-պոլեմիկական աշխատությունների զուգն գործոցը:

4

Փաստական հարուստ նյութի վրա հիմնված, երկար տարիների համառ աշխատանքի և մասնագիտական մանրակրկիտ հետազոտության արդյունք են Արեղյանի «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» (Երևան, 1931 թ.) և «Ժողովրդական խաղիկներ» (Երևան, 1940 թ., Ներածություն) վերնագրով հմտալից ուսումնասիրությունները՝ նվիրված հայոց ժողովրդական բանաստեղծության երկու կաթնոր տեսակներին:

Առաջին գործի, այն է՝ «Հին գուսանական ժողովրդական երգերի» մեջ, հենվելով հայ հին հեղինակների—Բյուզանդի, Եղիշեի, Սորենացու, Նարեկացու և այլնի մոտ պահպանված համապատասխան ակնարկների ու տեղեկությունների վրա, Արեղյանը ապացուցում է, որ հայոց մեջ հնուց սիրված են եղել ուրախության, սիրո և լացի բանավոր երգեր, որոնք հորինել ու կատարել են ժողովրդական երգիչները—գուսաններն ու գուսանուհիները: Նա միաժամանակ արձանագրում է, որ այդ երգերը երկար ժամանակ մնացել են առանց գրի առնվելու, որովհետև գրագետ եկեղեցականները գայթակղություն են համարել գուսանությունը: Ըստ Արեղյանի 14—15-րդ դարերից միայն «գալիս է ժամանակ, հրե նույնիսկ կրոնավորներից գրավոր «սիրու բաներ», այսինքն սիրո երգեր են պահանջվում»,² գրի են առնվում նաև վեբոհիշյալ գուսանական-ժողովրդական երգերը: Գիտնականի կարծիքով 10-րդ և հետագա դարերի մեր մի շարք գրչագիր տաղարաններում պահպանված «հայրեն» կամ «հայերեն» կոչվող

¹ Առդ, էջ 286—385 և հան.

² Մ. Արեղյան, Հին գուսանական ժողովրդական երգեր, Երևան, 1931, էջ 184:

անանուն տաղերը, ինչպես նաև 19 և 20-րդ դարերում Ակնի, Վանի և այլ կողմերում գրի առնված ժողովրդական սիրո, ուրախության, լացի, պանդխտության («անտունի») երգերի մի զգալի մասը հայոց հին գուսանական այդ երգերն են, որոնք «սկզբից ի վեր գոյություն են ունեցել մեզանում և շարունակել են բնականացի ապրել մինչև մեր օրերը»,¹ ենթարկվելով, բնականաբար, վերամշակման ու նորոգման թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ ձևով (լեզու և այլն):

Արեղյանը ցույց է տալիս նաև, որ Տեկանցը,² սրան հետևելով և ուրիշները, առանց որևէ լուրջ հիմքի, լուրջությամբ «հայերենները» վերագրել են Նահապետ Գուշակին, մինչդեռ դրանք՝ թե իրենց լեզվով ու ոճով, թե բովանդակության մոտիվներով և մի քանի այլ կողմերով բուն ժողովրդական երգեր են, դարերի ընթացքում մշակված գուսանների ու գուսանուհիների բազմաթիվ սերունդների կողմից:

Իր այս կարեոր թեզերը Արեղյանը հիմնավորում է, մասնավորապես քննության առնելով ավյալ նյութի շուրջը եղած տպագիր ու անտիպ սկզբնաղբյուրներն ու ողջ գրականությունը: Նա մի առ մի (գլուխ առ գլուխ) վերլուծման է ենթարկում՝ «հայերեններին» ու «անտունիների» բովանդակության ու արվեստի հետ կապված բոլոր խնդիրները, քննադատում և գնահատում է իր նախորդ բանասերների (Տեկանց, Կոստանյան և այլն) հայտնած կարծիքները:

Հանգամանորեն հետազոտելով «հայերեններին» լեզուն, վարիանտները, ուրիշ, տներն ու տողերի շարժունությունը, քառյակների շարժունությունը, տաղաշարքերը և այլն, Արեղյանը անում է հետևյալ նշանակալից եզրակացությունը.

«Հայրենները առաջին հորինողներից հետո,— ըստ գիտնականի,— կրել են ժողովրդական երգերին հատուկ փոփոխությունները, այն էլ բավական մեծ չափերով...»: Այդ երգերը, նրա կարծիքով, հորինված են կենդանի միջին հայերենով, առանց գրաբարի աղդեցության, որ բնականաբար չափիտի երևար ժողովրդական երգի մեջ, որովհետև գրաբարը շատ վաղուց մեռած է եղել: Միջին հայերենի հետ այդ փոքրիկ երգերի մեջ երևան են

¹ Անդ, էջ 259:

² Տեկանց Ար. Վ. Հայեր. Թիֆլիս, 1882:

դալիս նաև տարբեր բարբառների ձևեր, որ և ցույց են տալիս, թե հայերենները կամ հորինված, կամ երգված են տարբեր բարբառների մարդկանցից—և այս բնական է ժողովրդական երգի համար... Մյուս կողմից՝ վարիանտները նկատի ունենալով, Արեղյանը նկատում է, որ հայերենների լեզուն փոփոխություն է կրել, այն է՝ միջին հայերենի լեզվական ձևերը վերածվել են նորի և շատ տաղեր բոլորովին վերածափվել, վերաստեղծվել են լեզվի նկատմամբ։ Այսպես՝ որ գլխավորն է, առաջ են եկել բազմաթիվ վարիանտներ, հրեհն մի երգի համար մի քանիսը, որոնք հին երգերի վերածափություններ են իբրև նոր երգեր և միմյանցից տարբերվում են հաճախ ոչ միայն լեզվով ու ձևով, այլև բովանդակությամբ։ Այդ փոփոխակներից զատ՝ հայերենների մեջ Արեղյանը գտնում է ժողովրդական երգերին հատուկ մի կարևոր հատկանիշ ևս. միևնույն տները (երկտողերը) կամ տողերը երևում են զանազան երգերի մեջ, այնպես որ կարելի է ասել, թե երգիչները ազատ վերաբերմունք են ունեցել դեպի այդ երգերը։ Այս դարձյալ՝ նույն շարժուն վիճակի մեջ են և քառյակները ու ավելի մեծ հայերենները, որոնք միմյանց հետ միանում են և իրարուց անջատվում են՝ նայելով երգիչների տրամադրությունն ու հիշողությունը։ Այդ պատճառով միևնույն քառյակները գտնում ենք այլ և այլ քառյակների հետ միացած...։

Հայերենների այդ բոլոր հատկությունները... Արեղյանին բերում են այն հետևություն, որ դրանք բերանացի ավանդված տաղեր են եղել և մեկ ժամանակի ու մեկ անհատի ստեղծագործություն չեն, այլ ընդհանրական, դրանց վրա աշխատել են բազմաթիվ սերունդներ, և դրանք փոփոխություն, վերածափություն ու զարգացում կրել են բնականաբար, երգիչների բերանին, երգվելու ժամանակ, այն էլ դարերի ընթացքում։ Ուրիշ խոսքով, այդ փոքրիկ տաղերն ապրել են ժողովրդական երգերի կյանքով և իբրև ժողովրդական երգեր գրի են առնված զանազան ժամանակներում ու տեղերում և զանազան մարդկանց ձեռքով, ուստի և մեկմեկուց տարբեր տաղաշարքերով ու բազմազան վարիանտներով, ճիշտ ինչպես մեր ժամանակի ժողովրդական երգերի ժողովածուներն են»։¹

¹ Մ. Արեղյան, Հին գոսանական ժողովրդական երգեր, Երևան, 1931, էջ 113—115։

Հայրենիների մասին այս հետևություն հանդիպեց հետո Արեգյանը մանրախույզ հետազոտությունը յույց է տալիս դրանց ժողովրդականությունը նաև ձևական և ներքին բովանդակություն կողմից, համեմատությամբ մեր ժամանակի ժողովրդական երգերի հետ, որոշում դրանց հարատևությունը մինչև մեր օրերը և դրանց հետևությունն ու առնչությունը մեր հին գուսանական երգերի հետ¹։

«Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» ուսումնասիրության մեծագույն արժեքն այն է, որ այստեղ բազմակողմանի կերպով հետազոտված ու բնութագրված է հայ ժողովրդի բազմադարյան բանաստեղծության ամենից ավելի գեղեցիկ, ամենից ավելի կյանքոտ և ամենից ավելի ազգային բաժինը և հիմնավորապես պարզված է մեր բանասիրական գրականության մեջ բանավեճի առարկա դարձած կարևոր հարցերից մեկը — Քուչակյան կոչված երգերի խնդիրը։

Արժեքավոր աշխատանք է նաև Արեգյանի՝ ժողովրդական խաղերին նվիրված ուսումնասիրությունը («Ժողովրդական խաղիկներ», Երևան, 1940 թ., Ներածություն)։

Իր այս գործի մեջ գիտնականը հանգամանորեն վերլուծման է ենթարկում մեր գյուղական հաղաբավոր փոքրիկ երգերի՝ անվան, հեղինակի, բովանդակության, հորինվածքի, օտանավորի և այլն հարցերը, կատարելով համապատասխան ընդհանրացումներ ու հետևություններ։ Առանձնապես հետաքրքիր ու կարևոր են խաղիկների ներքին կազմության և արտաքին արվեստին նվիրված գլուխները։

Արեգյանը ցույց է տալիս, որ խաղերը մեծ մասամբ պարզ ու անպաճույճ ստեղծագործություններ են, որոնց մեջ յուրահատուկ նրբերանգներով ու ձևերով արտահայտված է ժողովրդական երգերին հատուկ պատկերավոր դուզահեռականությունը։ «Խաղի էական մասը, — գրում է նա այս կապակցությամբ, — որի մեջ է բուն իմաստը, գրեթե միշտ երկրորդ երկատողն է, իսկ առաջին երկատողը սովորաբար երկրորդի լրացումն է որևէ կողմից, նրա սկսվածքը, նախապատրաստությունը, բաղդատությունը և այլն»։ Եվ ապա. «Որքան հաջողությամբ հարմարեցված են իրար երգիկների այս երկու զուգահեռական մասերը, և

¹ Անդ, էջ 115 և հոսն.

որքան սերտ ու ներքին է այս երկու մասերի կապակցությունը, այնքան ավելի ղեղեցիկ է խաղը»¹

Արեղյանը որոշում է խաղիկները հիմնական ձևը, վանկերի թիվը, ինչպես նաև հանդերի ընույթն ու հնչյունական կազմությունը: Այդ ձևը ըստ նրա է՝ «տողերի թվի նկատմամբ երկատողը, եռատողը և քառատողը, խսկ նայելով վանկերի թվին և հաստածին տողերի մեջ և հանգերի մեջ և հանգերի դասավորությանը, խաղն ունի բավական բազմազանություն»²

Ուշագրավ են նաև «Ժողովրդական խաղեր» ուսումնասիրության այն գլուխները, ուր խոսվում է խաղիկների աղճատումների, վարիանտների առաջացման, նրանց զարգացման տարբեր ձևերի և խաղերից առաջ եկող ընդարձակ երգերի մասին: Այստեղ, ինչպես և ողջ ուսումնասիրության մեջ, երևան է գալիս Արեղյանի մեծ հմտությունը ժողովրդական ստեղծագործության, տվյալ դեպքում՝ խաղերի հարափոփոխ կյանքի բազմազան ու բարդ պրոցեսները—առաջացումը, զարգացումը, վարիանտավորումը, աղճատումը... զիտելու և դիտականորեն ընհանրացնելու գործում:

Թե «Հին գուեսնական ժողովրդական երգերը» և թե «Ժողովրդական խաղիկները» իրենց տեսակի մեջ եզակի գործեր են մեզանում (և ոչ միայն միզանում):

5

Արեղյանի ֆուլկլորագիտական գործունեությունը չի սահմանափակվել հայ ժողովրդի բազմահարուստ բանահյուսության տարբեր ժանրերի ու տեսակների ուսումնասիրությամբ: Նա շատ շնորհակալ և մեծ աշխատանք է կատարել նաև այդ բանահյուսության կարևոր հուշարձանների կամ սկզբնաղբյուրների վերծանության-վերականգնման, խմբագրության և հրատարակման գծով, հանդես բերելով աղբյուրագետ-բանասերի իր առաջնորդ ու մեծ հմտությունը:

Հայտնի է, որ մինչև Արեղյանը բանահյուսական նյութերը մեզանում խմբագրվել ու հրատարակվել են բավական պար-

¹ Մ. Արեղյան, Ժողովրդական խաղիկներ, Երևան, 1940, էջ 50—59:

² Անգ, էջ 59:

զուհակ ձևով, ավանդական, անփոփոխ մեթոդներով: Մեծ մասամբ բացակայել է գիտական խիստ մոտեցումը դեպի հրատարակվող նյութը: Միևնույն ֆոլկլորային հուշարձանի տարբերակները կամ բոլորովին աչքաթող են արվել և կամ հրապարակվել են շատ անփույթ ձևով, առանց որևէ առաջնորդող սկզբունքի: Բանահյուսական ժողովածուները երբեմն բոլորովին զուրկ են եղել գիտական համապատասխան ապարատից, իսկ հաճախ էլ ունեցել են շատ պակասավոր ու աղքատիկ ապարատ: Եղակի են այն հրատարակությունները, որոնք այս տեսակետից բավարար են եղել:

Արեղյանի մոտեցումը ժողովրդական բանահյուսության սկզբնաղբյուրների խմբագրման ու հրապարակման գործում բոլորովին այլ է: Նա ստեղծել է ֆոլկլորային տեքստերի մշակման իր ուրույն եղանակը, խելացիորեն օգտագործելով դրա համար հայ բանասիրության դրական մեծ փորձը պատմագրական հին հուշարձանների տեքստերի հրատարակության բնագավառում (մի փորձ, որ ստեղծվել է իրեն՝ Արեղյանի ամենագործոն մասնակցությամբ ու ջանքով):¹

Եթե բանահյուսական տվյալ հուշարձանը չունի քիչ թե շատ կայուն տեքստ և վարիանտային տարբերություններն ընդարձակ են ու շատ, Արեղյանն այդ հուշարձանի առանձին վարիանտները տալիս է ջոկ-ջոկ, իրար տակ կամ կողք-կողքի—հարկ եղած դեպքում (ծավալուն նյութի ժամանակ) յուրաքանչյուր վարիանտ բաժանելով մեծ ու փոքր պարբերությունների, որպեսզի դրանով հեշտանա ընթերցողի և ուսումնասիրողի գործը վարիանտների բովանդակությունը զուգադրելու կամ համեմատելու: Իսկ եթե բանահյուսական տվյալ հուշարձանն ունի համեմատաբար կայուն տեքստ և վարիանտային տարբերությունները քիչ են, նա ընտրում է ամենակատարյալ վարիանտը, և տալով այն իբրև հիմնական բնագիր (մայր վարիանտ), մնացած վարիանտների նորությունները (առանձին բառեր, տողեր...) տալիս է իբրև տեքստային տարբերություններ (տեղափոխելով դրանք մայր վարիանտի տակ), այսպիսով բոլորելով (ամբողջացնելով)

¹ Մենք այստեղ նկատի ունենք՝ Խորենացու «Հայոց պատմության» և Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» գիտական հրատարակությունները, որոնցից առաջինը Արեղյանը կատարել է Ս. Հարությունյանի հետ:

տվյալ բանահյուսական հուշարձանի ապրած ստեղծագործական կյանքի (կրած փոփոխությունների, ունեցած հապավումների ու հավելումների) շղթան: Իր պատրաստած բանահյուսական տեքստերը Արեղյանն, իրեն օրենք, օժտել է գիտական անհրաժեշտ ապարատով (ներածություն, նախաբան, ծանոթություններ, օգտագործված աղբյուրների ցանկ, բառարան), որի մեջ ցուանում են նրա լայն գիտանքը և բանասերի հմտությունը:

Աղբյուրագիտական այս սկզբունքներով է պատրաստել Արեղյանը (Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի աշխատակցությամբ) «Սասնա ծռերի» երկու հոյակապ հատորները,¹ որոնք ամփոփում են իրենց մեջ վեպի մինչ այդ հրատարակված ու անտիպ շուրջ 50 պատումները՝ Մովսես, Շատախի, Սպարկերտի, Վանի, Մշու, Սասունի, Ալաշկերտի և այլ բարբառներով ու ենթաբարբառներով, և որոնք հանդիսանում են հայ ժողովրդի հարուստ ու հին կուլտուրայի գանձարանի այն մնայուն հուշարձաններից, որ պատիվ կարող են բերել ամեն մի կուլտուրական մեծ ազգի:

Նույն բնույթի գործ է «Գուսանական տաղեր» սքանչելի հատորը,² որ պարունակում է իր մեջ տարիների մեղմաջան աշխատանքով, բազմաթիվ հայ գրչագրերից պեղված շուրջ 500 գուսանական տաղեր («հայրենիք») իրենց բազմաթիվ տարբերակներով, և որը, իր ազնիվ նյութի շնորհիվ, հանդիսանում է հայ գրականութան լավագույն Ոսկեփորիկներից մեկը, հայ ժողովրդի բանաստեղծական հանճարի ամենախոստուն ու անեղծանելի վկայականը:

Աղբյուրագիտական հար և նման սկզբունքներով է պատրաստված նաև Արեղյանի «Ժողովրդական խաղիկներ» սովոր հատորը,³ որ պարունակում է իր մեջ տասնյակ տարիների ընթացքում հեղինակի գրի առած և բազմաթիվ բանահյուսական-ազգագրական տպագիր ու ձեռագիր ժողովածուներից, ինչպես նաև մի շարք պարբերական հրատարակություններից հավաքված հայ ժողովրդական խաղիկների (գյուղական փոքր երգերի) շուրջ 3500 նմուշ իրենց տարբերակներով, և որը ամփոփ ու լրիվ

¹ Ա հատորը (1000-ից ավելի էջեր) լույս է տեսել 1936 թվին: Բ հատորը (նույն ծավալով), որի Ա գիրքը լույս է տեսել 1946 թվին:

² Լույս է տեսել 1940 թվին, բաղկացած է 309 էջից:

³ Լույս է տեսել 1940 թվին, բաղկացած է 582 էջից:

պատկերացում է տալիս մեզ հայ ժողովրդական բանաստեղծության ամենատարածված տեսակներից մեկի մասին:

Ժողկուրալին տեքստերի խմբագրման ու հրատարակման աշխատանքի հիմքում Արեղյանի մոտ ընկած է գիտնականի բարձր կարծիքը ժողովրդական ստեղծագործության հասարակական և գեղարվեստական մեծ արժանիքների և այդ ստեղծագործության տատամ-կուլտուրական խոշոր դերի մասին: Դրանով է պայմանավորված ահա նրա հույժ ուշադիր վերաբերմունքն ու մանրակրկիտ աշխատանքը՝ ժողովրդական վեպի, երգի և այլն երանգների ու նրբերանգների (առանձին վաբանտների, մոտիվների, բառի, տողի, արտասանության, եղանակի...) նկատմամբ:

Նշանակալից է Արեղյանի գործը պատմագրական մի քանի հնագույն երկերի մեջ ներթափանցած և իրենց սկզբնական կերպարանքը փոխած բանահյուսական հուշարձանների վերծանման վերականգնման գծով: Բայց ըմբռնելով ավանդական բանահյուսության ընդհանուր ոգին և տիրապետելով ժողովրդական ստեղծագործության թե՛ բովանդակության և թե՛ արվեստի բոլոր առանձնահատկություններին, նա հաջողությամբ կարողացել է տարբերազատել ու անջատել մի շարք պատմիչ-գրողների (Բյուզանդ, Մամիկոնյան, Շապուհ Բագրատունի...) գործերում տեղ գտած (այլափոխված և գրականորեն մշակված) բանահյուսական նյութերը, առանձին սյուժեներն ու մոտիվները, վերականգնել վերջիններիս սկզբնական նկարագիրը և տալ դրանց կրած փոփոխությունների պատկերը:

Առանձնապես ակնառու են այս առումով Արեղյանի հետախուզումները հայոց հնագույն վեպերից մեկի (որ նա կոչել է «Պարսից պատերազմ» անունով) հայտարարման ուղղությամբ: Ինչպես որ Թորամանյանը դարերի ավերումներից պահպանված մի քանի քարաբեկորների հիման վրա կարողացավ վերականգնել վերաստեղծել հայ ճարտարապետության հրաշալիքներից մեկը—հոյակապ Զվարթնոցը, ճիշտ այդպես Արեղյանը մի քանի մատենագիրների մոտ մնացած առանձին վիպական մոտիվների, գործող անձանց և այլն հիման վրա հավաստեց ու հաստատեց պարսից նվաճողների դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական կռիվների շուրջը հորինված մեր հին ազգային վեպերից մեկի՝ «Պարսից պատերազմի» գոյությունը:

Արեղյանի հայտնագործությունն ընդունելի ու համոզիչ է նախ և առաջ այնու, որ նա «Պարսից պատերազմի» ստեղծումը կապում է մեր ժողովրդի պատմական անցյալի մի շրջանի հետ (2—5-րդ դարեր), որը հատկապես հարուստ է հղել ռազմա-քաղաքական խոշորագույն իրադարձություններով և հերոսական դրվագներով, մի շրջանի հետ, երբ հրապարակի վրա են դրված հղել նրա անկախության ու ազատության, քաղաքական ու կուլտուրական ինքնորոշման կենսական հարցերը: Այդպիսի պատմական շրջաններում են սովորաբար ստեղծվել ժողովուրդների կյանքում ազգային-գյուցադնական մեծ վեպերը: 2—5-րդ դարերը հայ ժողովրդի պատմական անցյալի այն շրջաններից են, որոնք դարեր շարունակ և մինչև այսօր հղել են մեր գրականության ամենաազնիվ ու կենսունակ թեմաներից մեկը: Այդ դարերի ռազմա-քաղաքական խոշորագույն իրադարձություններին, ժողովրդի մահու ու կենաց հերոսամարտերին և երկրի պետական-ներքին կյանքին են նվիրված հայ հին հեղինակներից՝ Փավստոս Բյուզանդի ու Նղիշեի, նորերից՝ Րաֆֆու, Դեմիրճյանի և Ստ. Զորյանի պատմական մեծարժեք գործերը¹:

Դժվար է ընդունել, որ այդ թեման, որի ճառագայթները հասնում են մինչև մեր օրերը, իր ժամանակին ջերմացրած ու վառած չլինել հայոց հին վիպասանների ու գուսանների ստեղծագործական երևակայությունը:

Սակայն, Արեղյանն իբրև փաստասեր ու փաստագետ գիտնական, չի բավարարվում այսօրինակ հնարավոր ու հավանական ենթադրություններով միայն: Ի՞նչ է հեռքի տակ եղած միանգամայն կոնկրետ նյութի հիման վրա նա մեծ հմտությամբ վերաստեղծել է այդ վեպը, ընդհանուր գծերով պարզել նրա կառուցվածքն ու բովանդակությունը:

Արեղյանն ամենից առաջ խոսում է «Պարսից պատերազմի» մատենագրական աղբյուրների (Ագաթանգեղոս, Բյուզանդ, Խորենացի, Սեբեոս) մասին, բանասիրական վերլուծման միջոցով որոշելով, թե որ աղբյուրի մեջ, ինչ և ինչպես է պահպանվել այդ վեպից² Նա այնուհետև մի առ մի վերականգնում է վեպի սե-

¹ «Հայոց պատմություն», «Վարդանանց պատերազմ», «Մամվել», «Վարդանանք», «Պապ թագավոր»:

² Մ. Արեղյան, Հայ ժող. վեպը, Թիֆլիս, 1908 թ., էջ 109—114:

բունդները կամ «ճյուղերը» (1. Խոսրով, Մամիկ-Կոնակ: 2. Տրդատ, Արտավազդ: 3. Խոսրով, Վաչե: 4. Տիրան և Արշակ: 5. Պապ և Վարադգատ, Մուշեղ: 6. Մանվել, Արշակ), որով և մոտավորապես պարզում է նրա ընդհանուր բովանդակությունը:¹

Խոսելով «Պարսից պատերազմի» «միության կենտրոնի» մասին, գիտնականը նշում է, որ այդ «միությունը» ավյալ դեպքում հայոց և պարսից մեջ տեղի ունեցող երկարատև պատերազմն է, որի շուրջը կատարվում են սերունդների հաջորդությունամբ բազմաթիվ վեպեր, ճիշտ այնպես, ինչպես Շահնամեի միությունը կազմում է Իրանի և Թուրանի կոիվը, որ իրար հետ պայքարում է բազմաթիվ իրար հաջորդող սերունդների մասին պատմված տարբեր վեպեր:²

Ամփոփելով իր դատողություններն ու դիտողությունները «Պարսից պատերազմի» մասին, Աբեղյանը գալիս է այն եզրակացության, որ՝ «Մենք ունեցել ենք մի հին մեծ ազգային վեպ, որ արդեն պատրաստ է եղել 5-րդ դարում, պատրաստ՝ ոչ միայն այն մտքով, թե միակերպություն ստացած մի որոշ հաստատուն պատմվածք է եղել, այլ բազմաթիվ ու բազմազան զրույցներ, մեծ մասամբ իրարից անկախ խմբված են եղել Պարսից պատերազմի շուրջը և պատմվել մի քանի սերունդների վրա, հաճախ միևնույն միջադեպերը մի հերոսից մյուսին տրվելով կամ երկուսի, երեքի վրա ևս պատմվելով»:³

Ավելի ուշ Աբեղյանը որոշում է նաև «Պարսից պատերազմի» վեպի ոտանավոր լինելու հանգամանքը և ըստ այսմ տողատուում այն: «Թեպետ պատմագիրները (Բյուզանդ և Ագաթանգեղոս) մեր երկրորդ հին վեպի իսկական բնագիրը ճշտությունամբ չեն բերել,—գրում է նա այդ առթիվ,—բայց կան մոտավորապես բառացի կտորներ, ուստի և ոտանավորը դեռ տեղ ունի նրանց գրքերի մեջ, կամ ճիշտ ասած, վեպի ոտանավորներն ամբողջությամբ չեն վերածված արձակի: Զափածոությունը պարզ երևում է նրանց շատ տողերի մեջ: Ոտանավորի չափը նույնն է, ինչ որ նաև մեր բազմաթիվ հոգևոր երգերի և վիպասանքի մեջ,

¹ Անդ, էջ 117—124:

² Անդ, էջ 124:

³ Անդ, էջ 147:

այլև «Մասնա ծոերի» ու վիպական երգերի»¹ «Պարսից պատերազմ» վեպի գոյությունը Արեղյանը հիմնավորում է մի ուրիշ եղանակով էլ: Մատենագրական աղբյուրների հիման վրա վեպի ընդհանուր ուրվագիծը տալուց հետո նա հմուտ բանասերի խուզարկու աչքով որոնում է վերջինիս մնացորդները հետագա շրջանի գրավոր ու բանավոր հուշարձաններում, ելնելով այն հանգամանքից, որ «Ժողովրդի մեջ հին գրույցները հեշտությամբ չեն մոռացվում»:²

Այդ մնացորդները գիտնականն ամենից առաջ գտնում է 7-րդ և հետագա դարերի մի քանի հայ պատմիչների (Սեբեոս, Հովհան Մամիկոնյան, Մովսես Կաղանկատվացի, Ստեփաննոս Օրբելյան), ապա՝ 8-րդ դարի կեսերին և 9-րդ դարի սկզբներին ապրած մի արաբացի մատենագրի (Էլ-Վակիդի) մոտ և, վերջապես՝ մեր վեպի--«Մասնա ծոերի» մեջ:

Այսպես, օրինակ, Սեբեոսի և Հովհան Մամիկոնյանի մոտ նա գտնում է Մամիկոնյանց նախնի եղբայրների Հայաստան գալու, Վահանի, Վարդանի և Մուշեղի մասին գրույցները, Դեմետրի և Դիսանի պատմությունը, հյուսիսական ազգերի դեմ կռիվը, և այլն: Կաղանկատվացու և Օրբելյանի մոտ՝ Սյունյաց Անդոքի և Բաբելի գրույցը: Էլ-Վակիդիի մոտ («Միջագետքի և Հայաստանի նվաճման պատմությունը» գրքում)՝ հին վեպի երկու հերոսներին՝ Մուշ[եղ]ին և Բակուրին, «Մասնա ծոերի» մեջ այդ վեպի գլխավոր գործող անձանցից Շապուհ արքային, Մուշեղին, Պապին, այլև նրա (հին վեպի) ընդհանուր ոգին (անկախություն ու աշտպանում, հարկի խնդիր և այլն):³

Զբաղականանալով «Պարսից պատերազմի» վերականգնումով և նրա մնացորդների հայտնաբերումով, Արեղյանը հաջողությամբ ցույց է տալիս նաև դարերի ընթացքում այդ վեպի կրած փոփոխությունները: Նրա կարծիքով «Պարսից պատերազմի» Մուշեղի ճյուղը հատկապես ապրել է ճարոնում և ստացել է տեղական բնավորություն: Կազմվել է մի նոր վեպ «Ճարոն պատերազմ»: Այնուհետև այս վեպն արաբացոց ժամանակի ազգե-

¹ Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. Ա, Երևան, 1944 թ., էջ 248:

² Նույնի, Հայ ժող. վեպը, Թիֆլիս, 1908 թ., էջ 126:

³ Անդ, էջ 141—149:

ցությաւոր փոփոխութիւնն է կրել. պարսից դեմ կռիւլը դարձել է արաբացոյց դեմ: Վեպն աշուհներու 9-րդ դարու երկրորդ կեսին Սասունում և Տարոնում տեղի ունեցած դեպքերի ազդեցութեան տակ բոլորովին կերպարանափոխ է եղել և ապա հաջորդ դարերի ազդեցութիւնը ևս կրելով գլխավորապէս մինչև 13-րդ դարը, կազմուել է մեր նոր վեպը: Տարոնո պատերազմը պարսից դեմ դարձել է Սասնու կռիւլ Մարա Միլիքի դեմ: Հին անունները կամ մոռացութեան են տրված շատ հին միջագեպերի հետ, կամ թե, ինչպես Մուշեղ, Պապ և Շապուհ արքան, ետ են մղված նորերի առաջ: Այդ կերպարանափոխութիւնը կատարվել է մեկ այն պատճառով, որ Սասունն անբաժան է եղել Տարոնից, մեկ էլ որ Սասնու 9—13-րդ դարու դեպքերը նման են եղել հին վեպի մեջ պատմվածներին¹:

Կարելի է երբեմն տարակուսել Արեղյանի առանձին դիտողութիւնների նկատմամբ, հնարավոր է նույնիսկ չհամաձայնվե նրա որոշ դատողութիւնների հետ, մի բան սակայն անկասկած է, որ նա վերադարձրել է հայ ժողովրդին նրա կորցրած (գիտութեան մեջ անտեսված լինելու իմաստով) բանավոր խոսքի հնագույն հոյակապ հուշարձաններից մեկը, իր խորաթափանց մտքի լուսատու ջահով լուսավորելով նրա ավանդակսն բանահյուսութեան և հարուստ մատենագրութեան մութ խորշերը, որ այլափոխված վիճակում (գրականորեն մշակված կամ իբրև պատմական աղբյուր օգտագործված) ցրված են եղել հիշյալ հուշարձանի առանձին բեկորները:

6

Մեր այս ակնարկը միակողմանի կլինել, եթե չխոսեինք Արեղյանի ֆոլկլորագիտական գործերում եղած թերութիւնների մասին:

Արդ, որո՞նք են դրանք:

Ա. Հայ ժողովրդական առասպելներին նվիրված իր հայտնի ուսումնասիրութեան մեջ, հանգամանորին կանգ առնելով հայոց առասպելների այլ ժողովուրդների նույնատիպ ստեղծագործութիւնների հետ ունեցած նմանութիւնների և ընդհանրութեան-

¹ Անդ, էջ 147:

ների փաստի վրա, Արեղյանը համեմատաբար քիչ է խոսում դրանց տեղային, ազգային ընույթի ու առանձնահատկությունների մասին, չնայած այն հանգամանքին, որ այս առումով նրան հետազոտության հետաքրքիր նյութ կարող էին տալ հատկապես Հայկի և Արայի առասպելները:

Բ. «Մասնա ծռեր»-ին նվիրված իր հետազոտության մեջ, տարվելով վեպի պատմական առաղձի բացահայտման իր շատ շահեկան հետախուզումներով, Արեղյանն ընկել է ծայրահեղության մեջ, վեպում հրեան եկող գերզանցյունն ստեղծական բնույթի մի երկու գործող անձանց կապելով ու նույնացնելով պատմական որոշ զեմքերի հետ: Այս տեսակետից հատկապես հիշելի է վիպական Դավթի նույնացումը պատմական Դավիթ Բազրատունու հետ,¹ որ, վերջինիս մասին եղած տվյալների հիման վրա, քիչ հավանական է: Հիշելի են և վիպական Մհերի դեցարանական կերպարի պատմական նախատիպը որոնելու նրա փորձերը,² որ հեռու է որևէ հավանականությունից:

Գ. Մանրամասն քննության առնելով հայ ժողովրդական բանահյուսության մի շարք ժանրերի ու թեմաների (առասպել, վեպ, վիպական երգ, գուսանական երգ, խաղիկներ) աղբյուրների, բնույթի, բովանդակության և այլ հարցերը, Արեղյանը շատ քիչ է անդրադարձել վերջիններիս գաղափարային էության, բայց մանավանդ արվեստի հարցերին, որ նկատելի պակասության է այն չափով, որչափով նա գործ է ունեցել ոչ թե պատմական չոր փաստաթղթերի, այլ գեղարվեստական հարափոփոխ ու կենդանի հուշարձանների հետ:

Դ. Նպատակ դնելով պարզել որոշ բանահյուսական հուշարձանների հասարակական պատկանելության խնդիրը, Արեղյանը երբեմն շեղվել է ճիշտ ուղուց: Փոխանակ ելնելու այդ հուշարձանների գաղափարական հիմնական ոգուց, նա հենվելով վերջիններիս մեջ եղած առանձին մոտիվների, գործող անձանց սոցիալական պատկանելության ազնաբերկող սովորույթների (կենցաղ, զբաղմունք...) վրա, ավանդական բանահյուսության մի երկու կարևոր բաժինների ստեղծագործական պատկանելությունը սխալ կերպով կապել է տիրող դասակարգերի հետ: Այս տե-

¹ Մ. Արեղյան, անդ, էջ 72, 88:

² Անդ, էջ 91:

սակետից հատկապես աչքի են ընկնում գուստնական երգերին, վիպական երգերին նվիրված նրա ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև «Պարսից պատերազմ»-ին վերաբերող նրա հետազոտությունը¹։

Սակայն Արեղյանը չի եղել այն գիտնականներից, որոնք միշտ մնում են անշարժ կանգնած միևնույն կետի վրա, քարացած հայացքներով։ Լինելով զարմանալի հետևողական ու համառ նա միաժամանակ իրեն առողջ մտքի ու առաջավոր հայացքների տեր գիտնական, տարիների ընթացքում ուշի-ուշով հետևել է գիտություն նվաճումներին և ըստ այսմ՝ վերանայել, խմբագրել, մշակել է իր հետազոտությունները, վերացրել է նրանց մեջ եղած թերությունները։

Հատկապես բնորոշ են այս առումով «Սասնա ծռեր»-ին նվիրված նրա աշխատանքները։

Այսպես, 1889—90 թվերին իր գրած ուսումնասիրությունը («Ազգային վեպ»), որի մեջ հիմնական տեղ է գրավում վեպի գեղաբանական կողմի վերլուծումը, Արեղյանը հիմնովին վերամշակում և ընդլայնում է 1908 թվին («Հայ ժողովրդական վեպը»), հանգամանորեն կանգ առնելով վեպի պատմական, աշխարհագրական և այլ կողմերի վրա։

Նույն թեմայի քնազավառում նա հետաքրքիր ու նոր լրացումներ է արել 1936 թվին («Սասնա ծռեր» Ա. հատոր, Ներածություն), ապա նաև 1939 թվին («Մատենագրություն Սասունցի Դավիթ հայ ժողովրդական վեպի մասին»)։

Առանձնապես ուշագրավ են այստեղ գիտնականի մտքերը «Սասնա ծռերի» կրած ազդեցությունների ու փոփոխությունների, ինչպես նաև նրա «էական թեմայի» մասին։

Նա գրում է. «Մեր Սասունցի Դավիթ կամ Սասնա տուն մեծ վեպը մի շատ հետաքրքիր երևույթ է իր ապրած դարավոր կյանքով և դարերի ընթացքում իր կրած պատմական ազդեցություններով և դրանց հետևանքով՝ այս կամ այն փոփոխություններով։ Հենց դրանց, այդ փոփոխությունների մեջ է և մեր վեպի գլխավոր արժեքներից մեկը։ Մեր վեպի բազմաթիվ վա-

¹ Մ. Արեղյան, Հին գուստնական ժողովրդական երգեր, Երևան, 1931 թ., էջ 259—260, նույնի, Վիպական երգեր, ԱրմՖանի («Տեղեկագիր»), 1940 թ. № 4—5, նույնի, Հայոց հին գրականության պատմություն, Երևան, 1944 թ., էջ 173։

ըիանտները շատ կարևոր են ընդհանրապես ժողովրդական վեպի — էպոսի դիալեկտիկական ուսումնասիրության տեսակետից: Վեպի այս դարավոր շարժումը մի հազվագեղ երևույթ է ավանդական վիպական բանահյուսության զարգացման համար: Այդ շարժման մեջ պարզ երևան են գալիս մեր վեպի ներքին հակասական ձգտումներն ու կողմերը, այդ կողմերի անցումը մեկից մյուսին...»:¹

Եվ ապա. «Մեր վեպի մեջ, հենց իր այս դարավոր կյանքի շնորհիվ, արտացոլում է, կարելի է ասել, մեր պատմության էական կողմը՝ սկսած ամենահին դարերից: Մեր երկիրը հաճախ, շատ հաճախ ենթակա է եղել հարձակումների. այդ տեսնում ենք նաև մեր վեպերի մեջ: Բայց տեսնում ենք նաև մեր ժողովրդի անընկճելի ձգտումն ու կամքը պաշտպանվելու դրսից հարձակվող թշնամու դեմ և ոչնչացնելու նրան, հակահարված տալու իր հայրենի երկրի կեղևի խնկրելուն և պահպանելու իր անկախությունն ու ազատությունը:

... Մեր բոլոր լավագույն վեպերի էական թեման այդ է սկզբից ի վեր»:²

Ի նորոգ դրված վերոհիշյալ տողերի մեջ պարզ կերպով երևում է սեր ժամանակի դիտնական քաղաքացին, որը մի կողմից կարողանում է նրբորեն դիտել վեպի ապրած բազմադարյան կյանքի օրինաչափությունները, մյուս կողմից այսօրվա ողով բացահայտել նույն այդ վեպի իդեալական-քաղաքական միջուկը:

Արեղյանի ֆուլկլորագիտական հայացքների մեջ տարիներ ընթացքում կատարված տեղաշարժի և այս հիման վրա նրա պոքներում տեղ գտած նորմուժությունների ու փոփոխությունների տեսակետից բնորոշ են նաև առասպելների մասին նրա գրածները մեկ՝ 1898—99 թվերին («Հայ ժողովրդական առասպելները») և մեկ էլ 1944 թ. («Հայոց հին գրականությունը պատմության» Ա հատորի մեջ): Վերջինիս մեջ գրականության պատմության պահանջների համեմատ համառոտելով ու փոփոխելով (կրճատելով բանասիրական, բանավիճային մասերը)

¹ «Սասունցի Դավիթ» հայ ժողովրդական էպոս, Երևան, 1939, էջ LXX:

² Նույն տեղ, էջ LXX—LXXI:

1898—99 թվերին իր գրածը, գիտնականը միաժամանակ կատարել է մի շարք նշանակալից նորմուծություններ:

Հիմնվելով հունական դիցաբանությունից Մարքսի տված հայտնի բանաձևման վրա, նա ճշմարտացի ու հակիրճ կերպով բնութագրել է հայոց առասպելները: Հանգամանորեն վերլուծել է այդ առասպելների հիմքն հանդիսացող նախնական աշխարհայեցողությունն ու հավատալիքները:¹ Մեծ վարպետությունով բացահայտել է Հայկի, Վահագնի, Արայի, Տիգրանի, Արտաշեսի մասին մեր հների հորինած առասպելների ու վեպերի արվեստն ու զաղափարական կերպարները և այլն,² խնդիրներ, որոնց նա չի անդրադարձել կամ շատ քիչ է ուշադրություն դարձրել իր նախորդ ուսումնասիրությունից մեջ:

Նույն կարգի լրացումներ ու փոփոխություններ կան նաև Արեղյանի «Սաղիկներին» և «Պարսից պատերազմի» մասին 1905 և 1940 թվերի, 1908 և 1944 թվերի գրածների մեջ, ինչպես նաև «Հայ վիպական բանահյուսություն» վերնագրով նրա մեծածավալ անտիպ գործում, գրված 1935 թվին:³

Այսպիսին է ահա Արեղյանը իբրև ֆոլկլորագետ:

Մ. Արեղյանի ֆոլկլորագիտական գործերը, հայ լեզվին ու գրականությանը նվիրված նրա բազմաթիվ ուսումնասիրությունների նման, ինչպես ասվեց, կարևոր ներդրումներ են հայագիտության բնագավառում: Այդ գործերի մեջ ցայտուն կերպով երևան է գալիս մեծ գիտնականի գիտական առողջ օրեկտիվիզմը, նրա խոշոր էրուդիցիան, հուժկու տրամաբանությունն ու հետազոտական սուր միտքը: Այդ գործերից շնչում է նրա բուռն սերը ղեպի հայրենիքն ու հարավատ ժողովուրդը, երևան է գա-

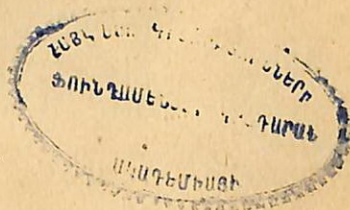
¹ Օգտագործելով գրա համար հայ ժողովրդական հավատալիքների ուսումնասիրությանը նվիրված իր հմտալից ուսումնասիրությունը (M. Abeghian, Der Armenische Volksglaube, Leipzig, 1899), որ ցավոք մինչև այժմ չկա հայերեն թարգմանությամբ:

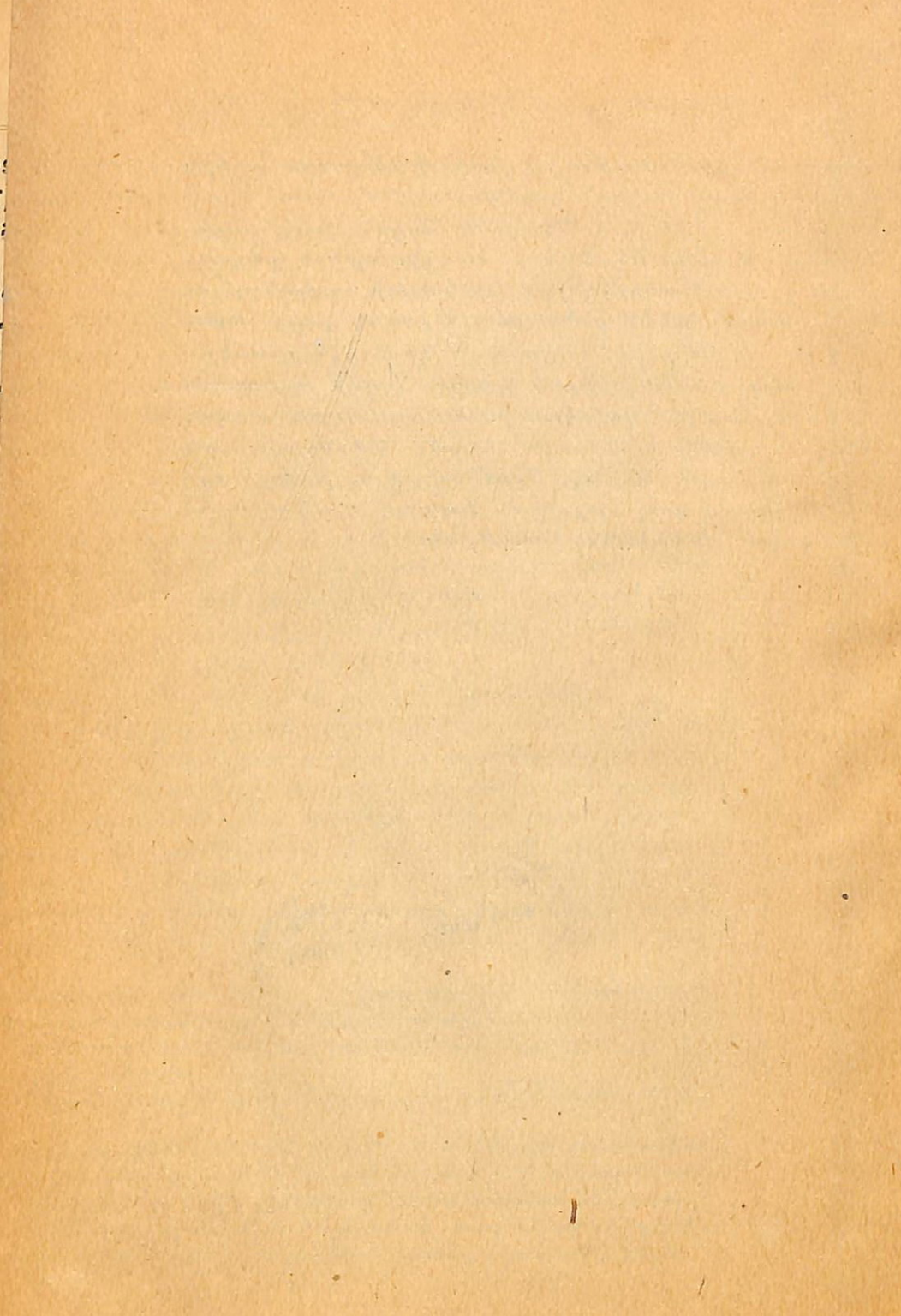
² Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Երևան, 1944 թ., էջ 62:

³ Այս աշխատության մեջ ի մի են բերված և հիմնովին վերամշակված են հայ վիպական բանահյուսության տարբեր ժանրերի ու թեմաների (առասպել, վեպ, վիպական երգ) մասին գիտնականի կողմից զանազան ժամանակներում գրած գործերը: Գրականության Ինստիտուտի առաջնահերթ խնդրներից մեկը պիտի լինի օր առաջ տպագրության հանձնել այդ կարևոր գործը:

լիս նրա անկաշտո նվիրվածությունը վերջինին հարուստ ու հին
կուլտուրայի ուսումնասիրության գործին:

Ծանրակշիռ և ուսանելի է Արեղյանի թողած ֆոլկլորագի-
տական ժառանգությունը: Առանց այդ ժառանգության բազմա-
կողմանի ու խոր ուսումնասիրության չի կարելի հասկանալ ու
գնահատել հայ ժողովրդական բանահյուսության մի շարք կարե-
վոր թեմաներն ու հարցերը (առասպել, վեպ, գոսանական
երգ): Առանց այդ ժառանգության զրական փորձի յուրացման
չի կարելի մշակել հայ ժողովրդական բանահյուսության տակա-
վին անմշակ նյութերը (հեքիաթ, առած, ավանդություն):
Վերջապես, առանց այդ ժառանգության ագնիվ ու խելացի օգ-
տագործման անհնար է գրել հայկական ֆոլկլորի ու ֆոլկլորա-
գիտության իսկական, գիտական պատմությունը:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0397434

[109.]

712530.

ЦЕНА

264
1229